

Benmel, Cement, Tægtpap, Vægtpap, Tjære,
Carbolinium, Mønne Brunrødt, Cementfalstægsten,
Saltglass red, Lerrør, Slibestene, m. m.

Indflyttede svenskere på Bornholm 1901, et øjebliksbillede

Af Birgit Bender

1901 var et særligt år i rækken af danske folketællinger for Bornholm! En folketælling er en opgørelse over alle personer bosat i Danmark et bestemt år. Den er opsat efter købstad eller sogn og indeholder en rad oplysninger såsom navn, køn, alder, ægteskabelig stilling, stilling i husstanden, erhverv o.l. Den blev udarbejdet hvert femte eller tiende år og udfyldtes i byer af »ejeren, viceværten eller vedkommende«, i landsogne »af den af Sognerådet beskikkede Tællingskommisær«. »Enhver tælles på det Sted (Hus, Skib osv.), hvor han Natten mellem den 31te Januar og 1ste Februar har haft Natteleje...«.¹

◀ Chr. Bidstrup - Schor & Bentzens Efterfl. i Lille Ellekongstræde, Rønne, 1901. Her er nr. to fra venstre Hans Andersen, nr. fire Christian Maalegaard. Flere af firmaets ansatte havde svenske rødder som eksempelvis snedkermester Ola Månsson (1849-1919) fra Östra Herrestad, der boede i Ellekongstræde 20, med sin kone og fem børn, der dog alle bar efternavnet Mogensen i stedet for Månsson. Bornholms Museum.

Birgit Bender er filosofisk licentiat i historie ved Lunds universitet, tidligere stadsarkivar i Malmø, nu bosat i Snogebæk.

År 1901 er unik, da tællingen foruden navne, fødselsår og -sted, religion, sidste bopæl, stilling mm også optager vielsesår, antal fødte børn (levende og døde) samt som særligt interessant, oplysninger om hvor den pågældende var ansat. Disse notitser har betydet, at det er muligt, at beskrive erhvervsstrukturen på Bornholm i 1901 og fortælle hvor de mange svenske indvandrere var ansat. I næste folketælling 1906 var man mere interesseret i dem, der drev selvstændig virksomhed i håndværk og industri, deres forretningsadresser og firmanavne. 1901 giver altså chance for at detailstudere svenskerne på Bornholm et

¹ Folketælling 1901, Husliste, Regler

Hovedliste.

Optægnelse paa Folketallet den 1ste Februar 1901 i Ejendommen | Matr.-Nr. 9c | Brogade Gade, Stræde eller Torv i Allinge Rode i Kvarter.

(Her optæres ikke de Personer, som ere midlertidigt borte, se Tillegslisten paa Bagdelen.)

Familie-ansvar		Samlige Personers Navn		Køn	Alder	Profession	Religion	Erhverv	Uddannelse	Andet	Andet	Andet	Andet	Andet	Andet	Andet	Andet	Andet	Andet	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
		Sven Johan Pehrsson	af 1858 %	M	43	Fisker														
		Kristine Pedersen	af 1843 %	K	58	Hushjælper														
		Ida Pehrsson	af 1881 %	K	20	Hushjælper														
		Niels Emil Pehrsson	af 1883 %	M	18	Hushjælper														
		Peter Manfred Pehrsson	af 1885 %	M	16	Hushjælper														

Folketællingen 1901, Matr. 9c i Brogade, Allinge, Sven Johan Pehrsson, f. 1858, fisker og stenhugger, hustru Kristine Pedersen, f. 1843 og børnene Ida, Niels Emil og Peter Manfred f. 1881, 1883 og 1885, henholdsvis syerske og sømand, alle født i Matvik nær Karlshamn i Blekinge. Mens Ida er syerske, er begge sønner arbejdsløse sømand. Arbejdsløsheden kan skyldes, at der er færre skibe, der sejler den 1. februar 1901, datoen for afholdelse af folketællingen. Se fotografi af Peter Pedersen i artiklen side 132.

bestemt år. Måske havde den bornholmsk-fødte statistiker Michael Koefoed (1867-1940), som 1891 blev ansat i Statistisk Bureau (fra 1912 Statistisk Department) og blev dets leder 1904, sin andel i denne meget indgående optælling. I 1906 års folketælling findes der ikke nogen kolonne for erhverv og da den kom tilbage i 1911, blev den oftest ikke udfyldt.

Svenske indbyggere

Ved det tyvende århundredes begyndelse er den svenske indvandring på toppen. Som Henning Bender konstaterer i sin artikel starter den stille og roligt i 1850'erne, øges i løbet af 1870'erne og når sin kulmi-

nation 1880-1890 med 7,5 % svenskfødte i 1890 eller 2916 mod 2579 eller 6,3 % i 1901². 1921 års folketælling viser en fallende kurve til 1661 eller 3,7 % og dermed kan man sige at den svenske indvandring stort set var ovre. Dyhr³ har dog peget på, at i Allinge-Sandvig var antallet stenhuggere og svenske indvandrere højest i 1901 for først at falde efter 1911.

Den østre side af øen lokkede mindre til svensk bosættelse end den vestre. Øster og Sønder herreder havde i 1901 kun 21 % af

2 Henning Bender: Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1920, Bornholmske Samlinger 2013.
3 Dyhr, Anne: De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860-1921, Bornholmske Samlinger IV: 4, 2010, s 28 ff.

INDFLYTTETE SVENSKERE PÅ BORNHOLM 1901, ET ØJEBLIKSBILLEDE

Tabel over indbyggere 1901, hele øen respektive svenskfødte

	Indbyggere			Svenskere		
	Mænd	Kvinder	Sum	Mænd	Kvinder	Sum
Nørre herred	4927	4776	9703	499	317	816
Allinge-Sandvig	1553	1466	3019	268	148	416
Hasle	621	661	1282	42	51	93
Klemensker	1122	1088	2010	86	67	153
Olsker	618	608	1226	41	28	69
Rutsker	667	613	1280	54	15	69
Rø	346	340	686	8	8	16
Vester			14 065	625	595	1220
Rønne			9292	417	426	843
Knudsker	401	366	767	56	44	100
Nyker	554	547	1101	46	45	91
Nylarsker	465	448	913	46	33	79
Vestermarie	1004	988	1992	60	47	107
Sønder			9374	177	125	302
Bodilsker	613	592	1205	24	19	43
Nexø			2523	40	29	69
Pedersker	508	519	1027	18	15	33
Povlsker	522	537	1059	15	5	20
Aaker	1207	1177	2384	61	49	110
Aakirkeby	537	639	1176	19	8	27
Øster	3557	3913	7470	147	94	241
Ibsker	776	831	1607	16	10	26
Svaneke	581	725	1306	27	17	44
Gudhjem	359	394	753	15	9	24
Østerlars	614	622	1236	36	25	61
Østermarie	1123	1233	2356	53	32	85
Christiansø	104	108	212		1	1
Sum			40 612	1448	1131	2579

Kilde: Folketælling 1901

de svenske indvandrere mod 32 % i Nørre herred med Allinge/Sandvig 16 % og i Vester herred 47 % med Rønne 33 %. Med undtagelse af Rønne, som havde et lille kvindeoverskud, var der flest mænd. Af de 2579 (den trykte udgave af 1901 års Folketælling angiver 2594) indvandrede svenskere var 1448 mænd (dvs. 56 %) og 1131 kvinder. Mændene fandtes i industriområder som Allinge og Nørre herred med 61 procents overvægt men også i jordbrugsområder som Øster herred.

Hvem var da de svenske indvandrere? Blev de integreret eller holdt de sig til deres svenske brødre og søstre?

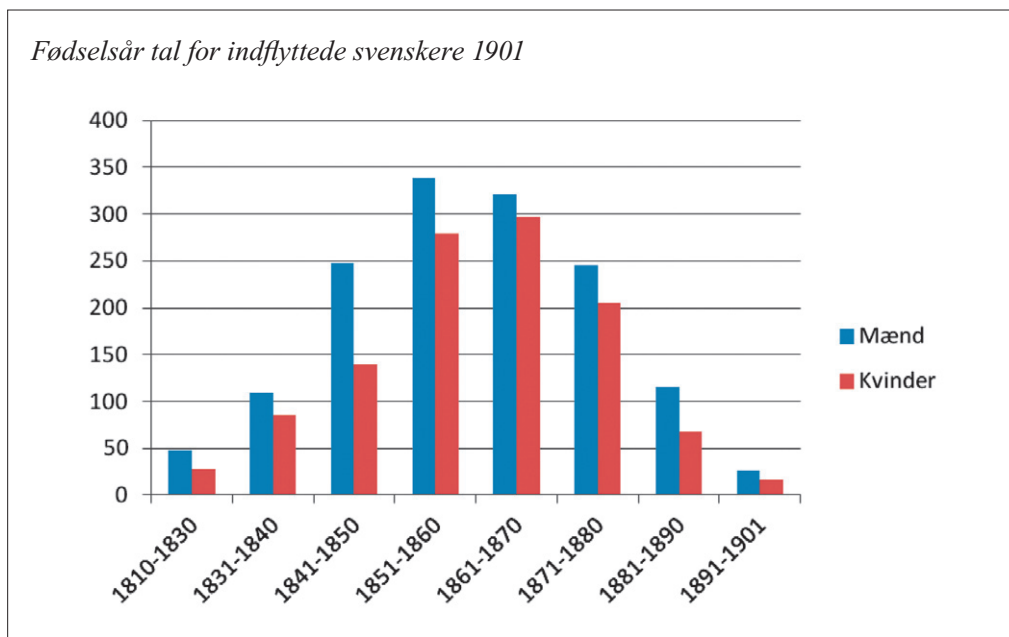
Af mændene var næsten 40 % blevet dansk gift, 30 % svensk, mens de øvrige var ugifte (5 % var enkemænd eller børn). Den største del dansk gifte fandtes i Øster og især i Sønder (59 %) herred, hvor jordbrug og landarbejde dominerede, mens de svensk gifte boede i Vester herred og især Rønne (44 %) og de ugifte i nord, særligt i Allinge (41 %). Byen var jo det første

sted man kom til fra Sverige og her var det altid muligt at få arbejde i stenindustrien. Kvinderne viste et lidt anderledes mønster med næsten 38 % svensk gifte, 27 % dansk, 26 % ugifte og 10 % enker eller børn. I Allinge var gennemsnittet højere og der fandtes flere svensk gifte kvinder, nemlig 50 %. Flest ugifte boede i Sønder herred, oftest som tyende i landbrug, de dansk gifte i Øster (40 %).

Af diagrammet kan ses at for begge køns vedkommende var de fleste 1901 i alderen 30-50 år, kvinderne lidt yngre end mændene, mens der næsten ikke var nogen hjemmeboende børn, der var født i Sverige. Der var færre unge, men dog trods alt ca. 450 i alderen 20-30 år, der var kommet til Bornholm.

Indflytning

Ifølge folketællingen kom de fleste svenskere til Bornholm alene. Men lidt mere end hundrede var allerede blevet gift i Sve-

Billede af hus fra Skåne, sandsynligvis fra et af de to nabosogne Onslunda eller Fågelstofta nordøst for Tomelilla. For her havde karetmager Martin Nielsen i Klemensker, fra hvem billedet stammer, sine bedste-forældre, selvom han var født i Olsker i 1890. Hans forældre, Mårten Nilsson Lundgren (1866-1941), murersøn fra Onslunda og Marie Svensdotter (1862-1941), snedkerdatter fra Fågelstofta var kommet til Bornholm 1886 og var blevet gift i Rutsker 1889 og slog sig 1896 ned som husmandspar i Klemensker. Bornholms Museum.

rige og kom med familie eller kone. Oftest var de ældste børn i så tilfælde født i Sverige men 1901 flyttede hjemmefra, mens de yngre børn var blevet født på Bornholm.

Næsten halvdelen af de indvandrede var flyttet fra et andet sogn på Bornholm til det sogn de boede i 1901. De havde altså boet på øen nogen tid. 35 % derimod, var kommet direkte fra Sverige til det sogn som de angav som første bopæl. For ca. 10 % var den tidligere bopæl slet ikke anført, kun det tidspunkt, de kom til sognet.

Kun et meget lille fåtal var indvandret fra andre steder: Sjælland, Amerika (12

mænd, 4 kvinder), Tyskland el. lign. Der var for eksempel Ole Andersen i Aaker, f. 1840, guldgraver, som var fraværende og opholdt sig i Amerika eller Niels Persson, f. 17/7 1861 og Peder Espersen, f. 22/9 1855, som var indvandret til Østermarie fra henholdsvis Belgien og New Zealand.

Som vi har set ovenfor var de fleste svenskere 1901 født i årene 1851-1870 og som en følge heraf fandt de fleste vielser sted 1871-1901 med overvægt på de sidste ti år. De børn der herefter blev født blev det på det nye hjemmested.

Religionstilhørighed

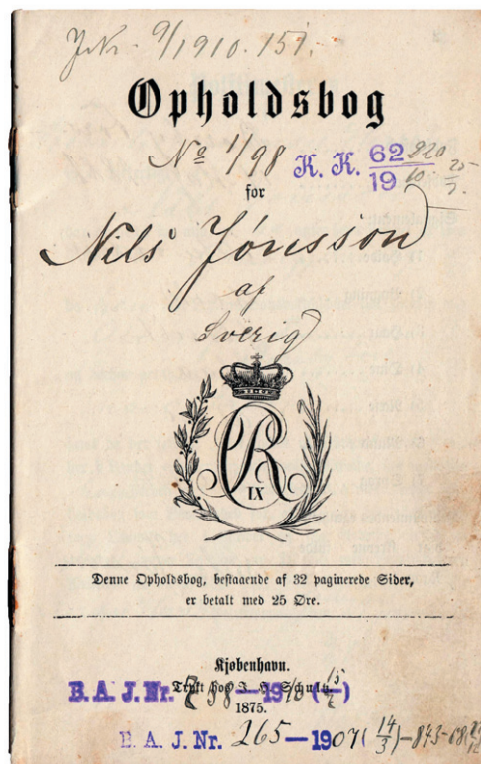
Det var ikke af religiøse grunde svenskere søgte til Bornholm. På en ø, hvor der ellers forekommer så mange forskellige trosretninger, sås de ikke i frimenighederne i 1901. De tilhørte næsten uden undtagelse folkekirken. 6,4 % har dog angivet anden trostillhørighed, fremfor alt 105 baptister, der bl.a. boede i Allinge og Nørre herred (38 st.) og Rønne (44 st.). 13 st. hørte til Luthersk Mission, de fleste af dem fandtes i Østermarie og 24 st. til Frimissionen i Rønne. Derudover var der 11 st. fra den apostoliske og katolsk-apostolske kirke, fem fra Missionsforbundet⁴ (Nexø og Østermarie), en mormon samt en katolik. Der var også to adventister, Peter Johan Carlsen, f. 18/2 1861 i Sverige, med kone samt syv børn der var født i henholdsvis Korsør, Sandvig og Sverige. De boede nu i Rutsker, hvor han arbejdede som brostenshugger hos Mogensen i Vang.

Interessant, er det at Baptistkirken på Bornholm ifølge den trykte Folketælling 1901⁵ havde rigtigt mange medlemmer. I hele Danmark fandtes der 5501 baptister, hvoraf 974 tilhørte den bornholmske afdeling, deraf 105 st. svenskere. Baptistkirken på Bornholm stiftedes 1848 og der fandtes 11 kapeller/kirker, i dag er kun Rønne og Østermarie bevaret.

Den svensk/danske adventistfamilie, som nævnes ovenfor, var i øvrigt den eneste på Bornholm.

4 Frimission og missionsforbund synes være det samme, udgået fra det Svenska Missionsförbundet og dannet i 1890, i dag i det Danske Missionsforbund. Om frikirkekapeller på øen se www.kulturstyrelsen.dk søgeord: Bornholmske missionshuse af Allan Tønnesen 2001.

5 Danmarks Statistik. Statistisk Tabelværk, Femte Række, Litra A Nr 3. Folketællingen i Kongeriget Danmark den 1. Februar 1901, Første Del side 114, København 1903.

Opholdsbog og »Flyttningsbevis« vedr. Nils Jönsson (senere Niels Jensen), f. 14. maj 1881 i Borrby forsamling. Udvandret med sin familie til Bornholm i 1891. Han arbejdede som landarbejder og senere stenhugger på Bornholm, tog navneforandring til Jensen. En søn grundlagde »Harry Jensens Stenhuggeri« på Zahrtmannsvej i Rønne. Bornholms Museum. ▶

Arbejdsløshed

Det var uundgåeligt at en og anden svensker i 1901 var uden arbejde. Der er fundet 72 mænd, dvs. knap 5 % af alle svenskfødte (børn og gamle medregnet), plus 13 kvinder, der havde en mand uden arbejde.

Folketællingen opgøres ved vintertid og det er derfor naturligt med en vis sæsonarbejdsløshed som f.eks. syv sømænd, 18 arbejdsmænd og et dusin håndværkere. Ligeledes var 18 teglværksarbejdere, de

INDFLYTTEDE SVENSKERE PÅ BORNHOLM 1901, ET ØJEBLIKSBILLEDE

(Tilføls no.   År 18   )

Flyttningsbevis

Udts no. *37*   *W. 2/1910 10*   *62 20*
H. H. 19 10 7

og hans Hustru *Maria Johans d.*

derfor med hverandre sammenvegede den

Mannen	Hustrun
är född den <i>21/9 1844</i> i <i>Åkersberg</i> församling af <i>Åker</i> län;	är född den <i>26/5 1841</i> i <i>Åkersberg</i> församling af <i>Åker</i> län;
Har haft skyldskoppor	Har haft skyldskoppor
Läser	Läser
Eger	Eger
Har betingat förhören	Har betingat förhören
Är oförhindrad att begå H. H. Natteard	Är oförhindrad att begå H. H. Natteard
Ätnjuter medborgerligt förtroende	Ätnjuter medborgerligt förtroende
Aflytta jemte onskrifne barn till <i>Åkersberg</i> församling af <i>Åker</i> län	
Jee mantalskrifningen här till nieta är:	
Betygar den <i>12</i> / <i>11</i> / <i>1891</i> i <i>Åkersberg</i> församling af <i>Åker</i> län	

Joh. G. Strand

253-1910 (7)   B. A. J. Nr. 513-1910 (2)   Vänd!

11. - 5. NOV. 97   *129 918*

Det tillgifs här och en, och under året inflyttad i en församling, ett medföljande personer af följande och inom 14 dagar efter inflyttningen, samt i alla händelser före d. 9 November samma år, hos pastor företa prestebesök från inflyttningorten. Sålunda någon under tiden emellan den 8 November och dets ådet hafva inflyttad i annan församling än den, han först tillträd, här kan stå på ättas dömmet för inflyttningen hafva till pastor afmottat prestebesök. Underlåter någon att fullgöra dessa föreskrifter, böte 2 kronor 50 öre.

Husokande vare, derest inflyttad tjänstehjon icke redan hos pastor företett sig prestebesök, sålig att, vid rids af 2 kronor 50 öre, inom 14 dagar, sedan tjänstehjonet inträdt i tjänst, afdräna och till pastor afmottat sådant besök, J. K. F. No. 1, d. 20 Juli 1897, § 5, 1.

Commissarie Johan Axel Opholdtz   *1899*

Hälsö församling af Åkersberg län   *1899*

- M. M. M.* född d. *7/8* 18*78* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *4/5* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.
- M. M. M.* född d. *1/12* 18*81* i *Åkersberg* församling af *Åker* län; vaccinerad.

Betygar som å andra sidan

Joh. G. Strand

MUSEUM BORNHOLM 1001X8

Inft. No. 51 år 1890

N: 20 Sjau Anna Margaretha Andersdotter från Gröndal under
 Kikabo, som nu flyttar till Norrholm, är född i Mjölbyhus af led-
 nar från den 27 Mars 1858, femtio sex, år till ättningsslag e. v. ledig, veri-
 rucad, egen försvarlig Christendomskyrkliga, är berättigad att begå St.
 K. Statens och ärojuter medborgligt förmynd. Dödortort:
 Calmar den 17 Juni 1874. Sjötidsågar

J. Carlström
 Pastor

N: 62.
 Ut åter torad här försordad till
 Dörrmärke. O. Rasmussen som
 24 juli 1890 Plus Skengen
 v. parol.

14 Sjau Anne Magarete
 Andersens från Sjau för
 mig i Önn, från 1/11 Novem-
 ber 1878. till 1/11 Novem-
 ber 1879. -
 Soltsgaard N: i Westermarie
 Sogn den 1/11 Novembar 1879.
 O. Westh.

Mitt Afgång fra Westermarie
 til Sakertogden 4 Novembar 1879.
 Sjpenzen

Mitt til Atker
 den 4: Novembar 1879
 M. M. M. M.

15 Mitt Afgång fra
 Atker Sogn den 4: Novembar 1880
 til Sakertogden
 M. M. M. M.

Meldt Tilgang.
 Sakertogden 4: Novembar 1880
 M. M. M. M.

Anne Magarete Andersen
 er født hos mig fra 11
 Mai 1850 til 18: Novembar
 på en lund af 40 til
 Minkgaard. Sakertogden 12: 80
 M. M. M. M.

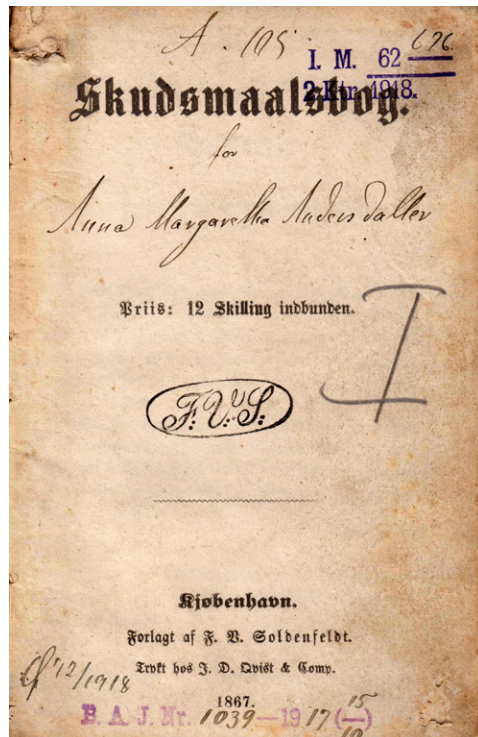
◀ Anna Margaretha Andersdatter var født i Misterhult, Calmar Len i 1856. Hun kom til Bornholm i 1874. Hun havde først arbejde i Rønne, kom siden til Knudsker skole og havde i de kommende år og frem til den sidste indførsel i skudsmålsbogen i 1901 arbejde på ti forskellige gårde i Nylars, Vestermarie, Aaker og Pedersker. I 1890 var hun på besøg i Sverige og boede hos broderen i Oskarshamn. Hendes papirer er endt i Knudsker sognekommunes arkiv, da hun som ugift tyende og dansker (hun fik statsborgerskab i 1920), formentlig fik alderdomsunderstøttelse sine sidste år. Bornholms Ø-arkiv. ▶

fleste af dem i Klemensker, sikkert både ramt af sæsonarbejdsløshed og den koncentration af teglindustrien som skete, da teglværkerne i slutningen af 1890-erne blev lagt sammen, moderniseret og effektiviseret, så der i 1905 kun var tre tilbage (to i Rønne og et i Allinge).

I Rønne var også seks stenhuggere uden arbejde, mens fire syjomfruer heller ikke kunne forsørge sig selv.

Svenske pensionister og deres understøttelse

Gennem Grundloven 1849 fik alle danskere i princip sikret ret til offentlig hjælp, når de ikke kunne forsørge sig selv.⁶ Men også indvandrerne blev gamle og det var ikke så selvfølgeligt at de ville få fattighjælp - de var jo ikke født i landet. Fattighjælpen finansieredes af den kommune, hvor man var født og betød hjælp i form af husly, føde, tøj eller optagelse på fattighuse eller i asyler. Men den medførte også at man mistede sin stemmeret. Man kunde heller ikke gifte sig uden tilladelse, hvis man de sidste fem år havde fået fattig-

hjælp. Ved revisionen af Fattigloven i 1891 kom i 1892 Lov om alderdomsunderstøttelse til »værdigt trængende over 60, som aldrig havde fået fattighjælp«, uden tab af borgerlige rettigheder. For at få andel i dette skulle man have indfødsret og som ligeberettigede med indfødte ansås separate, fraskilte eller enker efter en mand med dansk indfødsret. Man skulle desuden have haft fast ophold i Danmark i 10 år, ikke have fået fattighjælp eller være dømt skyldig i løsgængeri eller betleri.

Alt i alt betød det sandsynligvis, at der ikke var så mange svenskere som kunne få hjælp. På hele øen var der i 1901 kun 26 svenskfødte mænd og 20 kvinder der fik fattighjælp samt fire mænd og otte kvinder, der fik alderdomsunderstøttelse. Derudover havde ti stykker privat understøttelse eller levede af deres formue.

⁶ Om fattiglov og understøttelse se www.danmarkshistorien.dk

Husmandsfolk på Sigtømøllevej i Aaker ca. 1898. Det var på fattige og stenede jorder som disse, at mange indvandrere slog sig ned og skabte sig en tilværelse. På billedet ses Christoffer og Nikoline Hansen, der her for tredje gang i en alder af 70 er i gang med nyopdyrkning af udmarksjorder efter mere end 50 års kamp på tilsvarende jordstykker i Vestermarie og Nyker. Foto Ingeborg Bertelsen. Billedet er i privateje.

»Altmuligmænd«

At det kunne være svært at overleve med kun ét arbejde, kan tydeligt ses i 1901-folketællingen. Især på landet var svenskerne nødt til at have flere erhverv. Mange kombinerede en lille jordlod med at være daglejer eller håndværker, ofte skomager, smed, murer eller snedker.

Anton Andersen på nr. 16. selvejergårds parcel 24d i Klemensker sogn, f. 6/7 1886, var både tyende hos en avlsbruger, snedker og brødhandler; Oluf Andersen, Snogebæk 99c i Povlsker sogn, f. 11/3 1874, var hønsekarl og havde træskomageri. I Østermarie var Elna Rahbek, f. 6/3 1855, siden 1879 gift med en dansker, der var husejer og agerbruger men også fyrbøder ved mejeriet i Gadeby. Stenhuggerne i byerne havde dog sjældent bibeskæftigelse. Havde de, var det som fisker, håndværker eller handlende. Derimod har Dyhr⁷ i sin undersøgelse af stenhuggere i Allinge-Sandvig 1860-1921 påvist, at stenhuggerne over tid skiftede til andre erhverv.

Arbejde og arbejdsgivere

De svenske mænd

Når vi hører om svenske indvandrere er det næsten altid kun stenhuggere man tænker på. Trækkes børn og gamle (knap 6 % af alle) fra de 1448 mænd finder man at en fjerdedel (27 %) arbejdede inden for stenhuggerindustrien og sammenlagt med den øvrige industri blev det 41 %. Hertil kom yderligere 5 %, der var løsarbejdere uden at opgive nogen arbejdsgiver og derfor også kan have arbejdet i industrien. Men man må

ikke glemme, at den anden store gruppe fandtes i jordbruget (31 %), 2/3 af dem som ansatte. Den tredje gruppe er håndværkere (12 %), der mest bestod af selvstændige (med lidt forbehold for at det kan være svært at aflæse om de havde en arbejdsgiver).

Den sidste tiendedel af de svenske fordelte sig med næsten en tredjedel i handel og service, to tredjedele transport og en lille del i øvrige erhverv, især offentlige. Transport er en samlingsgruppe, som består af sømænd, fiskere, kuske (ikke ansatte i industrien), vognmænd, jernbanearbejdere m fl.

Arbejderløningerne var lave og lå under det øvrige Danmark. Ifølge Nielsen⁸ tjente en arbejder på Bornholm i 1892 en ugeløn på 11,07 kr., mod 13,07 i det øvrige land; en murer 12,14 mod 17,40; en snedker 12,51 mod 15,87; en syerske 4,59 mod 5,95 kr./uge. Særligt dårligt var det for en vaskekone, der efter 16-17 timers arbejde kunne få 1 kr. Også landarbejderkvinder tjente dårligt, mens manden ofte arbejdede på akkord og havde mere i løn.

Stenhuggerne arbejdede også på akkord og organiserede sig tidligt. Den første stenhuggerfagforening startede 1887 men sygnede hen og blev først fortsat i slutningen af 1890'erne. Det var ikke let at organisere sig og det ledte ofte til afsked, samtidigt med at arbejderne var bange for at miste arbejde og huse. De svenske indvandrere skabte også uvilje hos de bornholmske arbejdere, der mente at der kom for mange og at de holdt løningerne nede især på 1890-tallet. Trods det var svenskerne blandt de der kraftigst arbejdede for fagforeninger.⁹

7 Dyhr, side 45.

8 Nielsen, Niels: En by vokser til. Rønne 1890-1914, Rønne 1959, s 181 ff.

9 Den samme, s 187 f.

De svenske kvinder

345 kvinder har opgivet eget erhverv. Hvis man fraregner gamle og børn på godt 100 st.(eller knap 9 %) var det 30 %. En tiendedel af disse beskæftigede sig med håndværk, især syning og vævning, en anden tiendedel inden for hotel, pensionat eller restaurant, handel og service med fisk, brød og grønt eller som butiksjomfru, en tredje tiendedel som husholdersker. Størstedelen, flere end halvdelen, fandtes som ansatte i jordbrug eller som tyende i byerne.

Nogle få havde dog arbejde i industrien for eksempel i slagteri, trykkeri, klæde- eller fajancefabrik og der fandtes fem fabriksarbejdere i Knudsker (men arbejdsgivere angives ikke).

De svenske kvinders mænd, både de danske og svenske, arbejdede for størstedelens vedkommende inden for industrien (41 %), især stenindustrien. 25 % fandtes i jordbrug, som selvejere eller ansatte, 16 % inden for håndværk, både som selvstændige eller ansatte og 11 % i søfart og transport.

Svensk familie i Rønne: Stående fra venstre ældste søn af Elna og Niels Håkansson, stenhugger Ernst Nielsen, onklen Per Håkansson til højre. Han blev gift med Emma Larsson (forrest til venstre), hun var søster til Ingrid Larsson (yderst til højre) og deres mor, Karna Larsson, sidder i midten, måske på besøg fra Skåne. De to unge mænd i midten er Emma og Ingrids brødre, Lars og Gustav Larsson, som begge emigrerede til USA. Foto H.P. Jacobsen o. 1910. Bornholms Museum.

De Forenedes plads i Rønne, 1895. Boligerne i baggrunden ligger i Landemærket, en af Rønnes mange gader med arbejderboliger; hvor mange svenske familier slog sig ned. I 1901 boede der 22 svenskfødte i gaden. Foto Th. Spelling, Bornholms Museum.

Erhverv og arbejdspladser¹⁰

Stenindustrien

Den mest fremtrædende »svenske« arbejdsplads blandt øens stenbrud var Hammerens granitværk på Hammerknuden. Det anlagdes 1874 af den tyske grosserer Mar-

tens, som havde købt området af Allinge-Sandvig kommune. 1901 ejedes granitværket af hans svoger, den tyske baron Heinrich von Ohlendorff, som sammen med den danske erhvervs- og bankmand C. F. Tietgen havde dannet Aktieselskabet Bornholms Granitværk. Efter at Hammerhavnen blev bygget 1892 til udskibning af produkter, byggede de også 32 arbejderboliger i Sandvig på Langelinie ved Hammershusvej og på Sandlinien. I henhold til Larsen¹¹ var der

¹⁰ Industrihistorie på Bornholm se Niels-Holger Larsen: Råstofudnyttelse ... og www.roennebyarkiv.com; www.kulturstyrelsen.dk eller <http://www.brk.dk> søgeord: råstofindustri - Et nationalt industriminde, dec. 2011.

¹¹ Larsen, s. 39.

til tider flere hundrede, der arbejdede her og blandt disse i 1901 126 svenske mænd og 9 danske, som var gift med svenske piger. Som på alle stenbrud fandtes der ikke kun stenhuggere, stenflækkere og stenslibere men også hestepassere, kuske, arbejdere, smede og andre håndværkere. Stenbruddet nedlagdes 1971.

De øvrige stenbrud mod nord med svenske ansatte var A/S Hammersholm, også benævnt »Forbundet«, et kooperativ, hvor nogle arbejdere havde købt gården Hammersholm og anlagt et stenbrud. Lidt mere end 20 arbejdede her og nogle flere på H. J. Larsens Granitværk, Moseløkken, hvortil kom lige så mange i nogle andre mindre stenbrud rundt om Allinge.

J. Mogensens granitbrud, Vang Granit, syd for Vang i Ringebakkerne, var kommet til i 1896 og lukkedes først 2004. Det tiltrak ligeledes en snes svenskere.

I Rønne fandtes det største, ældste og endnu i dag fungerende »De forenede Granitbrud og Stenhuggerier«. Som grundlægger regner man kommandant Poul Magnus Hoffman år 1819, men De Forenede dannedes 1873 ved at flere andre stenbrud i og rundt om Rønne sammenlagdes og opkøbtes. 1901 kaldes det oftest Brodersens stenbrud, da A. P. Brodersen havde ejet bruddene 1883-1896 og herefter var blevet delejer i et omdannet selskab. I disse stenbrud fandtes der 1901 61 svenskere og syv svenskfifte danskere.

Det sidste stenbrud med en snes svenskere var Sonne & Sode i Nexø med svensk ansatte både i Ibsker og Nexø. Firmaet overtog et stenbrud i Ibsker 1856 og udvidede de følgende år med nye stenbrud både i Øster herred og på andre steder.

Lidt mere end halvfjerds mænd, der arbejdede som stenhuggere, svende eller lignende, har dog ikke opgivet nogen arbejdsgivere og det betyder sandsynligvis, at de ikke havde nogen fast stilling eller muligvis havde et eget lille stenbrud af den type

som man endnu kan se rester af i blandt andet Vangs omgivelser.

Summa summarum var der 373 svenske mænd og 38 danske, gift med svenske kvinder, som arbejdede i industrien og 109 af de svenske kvinder var også gift med svenske stenhuggere.

Ler, tegl, fajance og cementindustrien

Inden for disse industrier fandtes ca. 8 % svenskere (118 st.) og også nogle af de svenske kvinders danske mænd (21 st.). Præcis som i stenindustrien samlede man sig på to steder, Bornholms Kaolinslemmeri, inkl. Buskeværket og Torneværket samt Rabækkværket, begge etableret i 1870-tallet og beliggende øst for Rønne i Knudsker sogn. Karolinen benyttedes i papir- og porcelæn industrien. To tredjedele af mændene arbejdede der. De oplysninger de har givet til Folketællingen er her lidt vage og det er svært at skille den ene arbejdsplads fra den anden, når de angiver Kaolinværket, Kaolinslemmeriet eller lignende.

11 svenskere og svenske kvinders danske mænd arbejdede på Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik, nogle færre i Lervarefabrikken/Danish Firebrick Company og i mindre private teglværker i Rønne.

På den Danske Chamottefabrik fandtes to svenske arbejdersker. Som tidligere nævnt var teglindustrien ved denne tid blevet lagt sammen og moderniseret, hvad der betød at 18 svenske teglarbejdere savnede arbejde, otte af dem boede i Klemensker, fire i Rønne, fire i Nyker og to i Hasle.

Herman Wolffsens, som sammen med E. C. Sonne, var blevet uddannet ved Søholms fabrik i Klampenborg, dannede 1835 en fajancefabrik med »gul fajance« i Grønne-gade, Rønne. Wolffsens fabrik havde 1901 fire svenske ansatte og Grønbergs fajance på Østergade, en.

På Rabækkeværket ved Rønne. Arbejderne har stillet sig op foran nogle trillebørene med rå chamottesten, der siden skulle lufttørres i laderne for til sidst at blive brændt i ringovnen bagved. Foto Th. Yhr, 1901. Bornholms Museum.

»Dansk cementfabrik« i Rønne (ikke klarlagt hvilken af de fem i Rønne) havde to svenske ansatte som teglværksarbejdere og købmand Anders Kaspersen i Nexø to cementstøbere.

Øvrig industri

Lidt mere end 75 mænd (både svenske og svensk gifte danske mænd) og tre kvinder arbejdede i den øvrige industri. Halvdelen af dem fandtes på Bornholms Maskinfabrik A/S i Østergade, der var blevet grundlagt 1880 med Herman Blem som leder.

Nordre Jernstøberi var grundlagt i 1845 og i mange år ejet af Wichmann & Co. Det blev i 1887 overtaget af Bornholms Maskinfabrik, som dermed blev en af Bornholms største virksomheder. Fabrikken fremstillede blandt andet landbrugsredskaber, skibe og ved århundredskiftet havde man store ordrer til den kommende Bornholms jernbane, som blev bygget 1900-1916.¹²

¹² www.bornholmsmuseum.mobi/museumsudstil/ugenshistorie-27-05,50-05eller-03-08. forf. Ann-Vibeke Knudsen, www.roennebyarkiv.dk, www.fotohistorie.com, www.sporskiftet.dk.

Arbejdsstyrken på Maskinfabrikken fotograferet af »Atelier Heimdal« sidst i 1800årene. I midten forrest direktør Herman Blem. Der er flere svenske arbejdere på fabrikken, blandt navnene kan man notere maskinarbejderne Åge Løfsted (1859-1921) fra Baldringe ved Ystad 1880 og Holmstrøm (1869-1943) fra Sjöbo 1893, samt i femte række nummer to, arbejdsmand Magnus Ohlsson (1872-1959) fra Stiby mellem Ystad og Simrishamn. Han arbejdede i formeriet og blev senere pedel på Østre Skole. (Se historien om ham s. 234). Familien Wichmanns samling. Bornholms Ø-arkiv.

Arbejdere, som angav både Bornholms Maskinfabrik og Nordre Støberi som arbejdsplads, havde mange forskellige typer af stillinger: emaljearbejder, skibsbygger, smed, maskinarbejder, arbejdsmand, maskindrejer, kusk, modelsmed, kedelsmedesvend, støberiarbejder, fyrbøder etc.

Andre industrier var savskærerier, Bidstrups byggeforretning, som bl.a. beskæftigede sig med at bygge de nye togstationer og inden for fødevarerindustrien Rønne svineslagteri, hvor også kvinder var sysselsat, samt bryggeri og trykkeri.

Arbejds mænd

Et hundredtal, de fleste af dem ugifte eller gifte med danske kvinder, har ikke kunnet angive en fast arbejdsgiver. De var arbejds mænd uden særskilt ansættelse og kunne arbejde inden for industri, de kommende jernbaner, jordbrug, privat eller kommunal virksomhed. Sandsynligvis var de fleste daglejere og kunne have forskellige arbejdsgivere.

Handel og serviceerhverv

Der var flere svenske kvinder end mænd, der arbejdede med handel og service. Både de få svenske mænd og de svenske kvinders danske mænd kunne man finde inden for hotel og restaurant eller i detailhandel, mens nogle også var kularbejdere hos kulindehandlere.

Håndværkere

176 (ca. 12 %) af de erhvervsaktive svenske mænd og 41 af de svenske kvinders danske mænd, opgav sig som håndværkere, selvstændige såvel som ansatte. Derudover var en stor del engageret i de forskellige industrier og regnes ikke her som håndværkere, men indregnes under den respektive Industri. I nogle fald kan det

være lidt svært at finde ud af om håndværkerne er selvstændige eller ansatte og adskilles derfor ikke her. I hvert bornholmsk sogn, undtagen Rø og Nyker, fandtes en svensk smed, skomager, måske også en murer, snedker, slagter eller skrædder. I Povlsker boede to træskomagere men også en skomager. Også Aaker havde en træskomager plus lærling og skomager. I Ibsker og Rutsker arbejdede en svensk møller og i Vestermarie en savmøller. I Østermarie og Nylars boede en tækkemand og i Knudsker en kobbersmedesvend.

Byerne: Svenske urmagermestre boede i flere af købstæderne, nemlig Allinge, Rønne, Hasle og Nexø. I den sidstnævnte by to, nemlig også en urmager og guldsmed. Herudover fandt man de samme håndværkerfag i byerne som på landet som skræddere, tilskærere, tømrere, snedkere, møbelsnedkere og murere, ofte hyret af købmænd. Bødkerhvervet havde mange svenske, både i Allinge, Nexø, Svaneke, Gudhjem, Aakirkeby, og især Rønne. Der fandtes også kurvemagere (Aakirkeby, Allinge og Rønne); i Hasle en børstenbinder og en sadelmagermester; Rønne havde en karetmager og i Svaneke var en svensk kvinde gift med en dansk karetmager. Svenske bagere boede i Rønne og Nexø; malere i Hasle; barberere fandtes i Aakirkeby og Rønne, i Svaneke en tagstensstryger og i Rønne, som den store by, også blandt andet en farvermester og to garversvende.

Til håndværkere er også regnet syv sten sættere og brolæggere i Rønne, som ikke har nogen arbejdsgivere noteret, muligvis arbejdede de for byen.

Jordbrug inklusive skov og gartnerier

En tredjedel (423 st.) af de arbejdsføre svenske fandtes inden for jordbruget på øen, inklusive nogle få i skovbrug og gartnerier. Af disse arbejdede 29 % i Nørre her-

Familie og tyende - herimellem måske en eller flere fra Sverige - på Hullegård i Østermarie. Foto Mathias Pedersen, Østermarie o. 1900. Bornholms Museum.

red, ekskl. Allinge, næsten lige mange i Vester herred, ekskl. Rønne, i Sønder og i Øster herreder hver ca. 20 %. 32 % brugte egen jord, 68 % var ansatte. De ansatte var tyende, røgttere, fodermestre eller daglejere. Det er altså ikke kun indenfor stenindustrien man kan finde svenskere, men også jordbruget har givet arbejde til mange.

Som tidligere nævnt var det ofte nødvendigt ud over sin ejendom også at have et andet erhverv. Nogle få havde ansættelse i gartnerier og som skovarbejdere, eller som Ludvig Bang Brüel, der var skovrider i Aaker, var født 8/6 1858 - dog af danske forældre - i N. Vram sogn, ved Åstorp ikke langt fra Helsingborg.

Transport

Transport er en samlerubrik for folk som arbejdede på havet, i havnen eller som kuske og vognmænd uden for industrien. Der er 91 eller ca. 6 % erhvervsaktive svenskere og 45 danskere gift med svenske kvinder. Mere end halvdelen boede i Rønne. Dampskibsselskabet af 1866 havde 13 ansatte, andre var angivet som skibsførere, fyrbødere og skippere. På øen fandtes der 22 svenske fiskere og 11 danske, gifte med svenske kvinder, otte svenske sømænd og lige så mange svensk gifte, de fleste af dem uden arbejde om vinteren.

Nogle var også jernbanearbejdere. Den første bane Rønne-Nexø var blevet indviet den 12. december 1900, men der skulle også bygges sidespor til så forskellige steder som Dampskibsselskabet, Gasværket, Slagteriet, m. fl. og et sidespor til Almindingen fra Aakirkeby, der blev indviet sommeren 1901. Ingeniør Hoffmann, Hansen og Co havde haft kontrakt på den første bane og havde fortsat, ligesom jernba-

nen, nogle svenske ansatte, tilsammen 12 st. plus to svenskgifte.¹³

Til transport hørte også de mange kuske og vognmænd, der ikke var ansatte, men arbejdede for industrierne, hos mindre arbejdsgivere eller var selvstændige med kørsel på akkord eller bestilling til forskellige, nemlig 18 st. plus fem svenskgifte.

Øvrige erhverv

Kun en håndfuld havde erhverv ud over de oven for skildrede. Der er nogle postbude, havne- og gasværksarbejdere, forsikringsagenter og en politibetjent.

Husejere eller til leje

Dyhr har påvist at antallet svenske husejere øgedes fra 1860 med top 1901-1911.¹⁴ Folketællingen 1901 angiver da også om man ejede sit lille hus eller gård. Vores opfattelse af de indvandrede svenskere er jo, at de var meget fattige og måske ikke havde penge nok til at købe bolig. Tabellen nedenfor over svenske husejere og svenske kvinder gifte med danske husejere giver et helt andet billede.

By/sogn	Husejer	By, sogn	Husejer
Allinge/Sandvig	33	Bodilsker	51
Hasle	49	Nexø	32
Klemensker	24	Pedersker	72
Olsker	52	Povlsker	68
Rutsker	38	Åker	59
Rø	53	Åkirkeby	46
Rønne	54	Ibsker	58
Knudsker	45	Svaneke	56
Nyker	36	Gudhjem	73
Nylarsker	46	Østerlars	71
Vestermarie	54	Østermarie	65

Tabel over andel husejere (%)

13 DBJ Historien om Jernbanerne på Bornholm, udgivet af Bornholms museum 2007.

14 Dyhr, s 86 ff.

Lidt mere end halvdelen af de indvandrede svenskere ejede således selv deres huse i 1901. Af disse husejere var 45 kvinder. Der er stor forskel både mellem by og land og blandt byerne og sognene indbyrdes. I snit ejede næsten halvdelen af de svenske indvandrere deres huse i byerne og endnu flere i Svaneke og Gudhjem, mens Allinge var en by med mange ny indflyttede og ugifte, der arbejdede i stenindustrien og boede til leje. Heller ikke Nexø havde mange husejere blandt de svenskfødte.

I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af det følgende århundrede byggedes en række arbejderboliger, ensartede, først som rækkehuse, senere om dobbelthuse. Det var ofte en-etage på 35-40 m² og man kan endnu finde dem på Langelinie, Sankt Mortens gade m. fl.¹⁵ Ifølge Nielsen¹⁶ solgtes arbejderhusene for 1800-2500 kr. med udbetaling på 2-300 kr. Skødet fik man når 100 kr. var betalt. Der var ofte tale om fire-fags huse til to familier, eller måske endda tre. Husene savnede ofte kloakering samt gadebelægning og rendesten, men det var ikke desto mindre et vældigt fremskridt at flytte ind i de smukke huse, der for en dels vedkommende blev bygget af snedkerne Mogensen eller Bidstrup. I landssognene afveg særligt Klemensker meget fra de øvrige områder med langt færre selvejede huse, det skyldtes at sognet var præget af et jordbrug med mange ansatte tyende, unge der endnu ikke havde haft mulighed for at blive selvejere. Det gjaldt også Nyker, medens Rutsker både havde stenhuggere og tyende inden for jordbruget. Pedersker og Poulsker med et meget højt antal husejere, havde svenskere både hus med eget agerbrug og andet arbejde som daglejer, fiskere eller håndværker.

Kort over Rønne med markering med rødt af de ældre arbejderkvarterer, bygget fra midten af 1800 årene frem til o. 1920. Det er især i disse kvarterer, de mange svenske indvandrere slog sig ned. Fra Kommuneatlas Rønne, 1990. ►

Beboelsesmønster

I Rønne boede 1901 mange svenskere samlet i områder. Det var Store Torvegade i nord mod Hasle, i nord og nordøst gader som især Lille Madsegade, men også Langelinie, Landemærket, Fru Krabbes vej og Byledsgade, i øst Almegade, Stengade, Paradisgade og Vinkelvej. De fleste havde dog bopæl »Udenbys«, dvs. på byens udmarker, der endnu ikke havde gadenavne, beliggende omtrent hvor hospitalet nu findes.

I Hasle var Storegade og Vestergade de foretrukne gader, i Nexø Grønnegade, Hallandsås og Nørregade. I Allinge er de noteret på mange forskellige steder, især på matrikel nr. 50 mellem Toldbodstræde og Vinkelstræde, nr. 55 på den anden side af Nørregade og nr. 120 Storegade-Bryggeristræde. I Sandvig købstad boede de fleste på udenbys markjorder og i Allinge-Sandvig landdistrikt på Langelinie og Sandlinien. I landbrugsområder lå deres huse på de forskellige gårde spredt over sognet.

Sammenfatning

1901 års folketælling giver et godt helhedsbillede over de svenskere som boede på Bornholm omkring den 1. februar 1901. Der var tale om 2579 st. eller 6,3 % af øens befolkning, lidt flere mænd end kvinder. 69 % havde bosat sig i industriområder som Nørre og Vester herreder, særligt i byerne Allinge-Sandvig og Rønne. 40 % af mændene var dansk gifte og over halvde-

¹⁵ Bornholms råstofindustri - et nationalt industriminde, s.13.

¹⁶ Nielsen, s. 18.

Stengade i Rønnes sydlige del var et typisk arbejderkvarter med mange svenske indvandrere. I 1901 boede der svenske familier i 14 af husene. Bornholms Ø-arkiv.

len af disse boede i landbrugsområderne i Øster og Sønder herreder.

Indvandrerens alder var i 1901 ca. 30-50 år, kvinderne lidt yngre og der var kun få børn, der var født i Sverige, de var kommet til på Bornholm. De fleste havde været yngre da de kom og tallene viser tydeligt, at der var tale om en indvandring der havde passeret sit højdepunkt i 1901. Der var dog stadig 35 %, der var kommet direkte fra Sverige til det sogn hvor de nu boede, mens resten, over halvdelen, havde nået at flytte internt på Bornholm.

Det var generelt set stabile folk der var tale om. De tillhørte næsten alle folkekirken og de ejede i udstrakt grad deres egne huse, hvis ikke de var alt for nye indvandrere. Der var ikke mange arbejdsløse eller folk på understøttelse og fattighjælp, men mange havde flere erhverv for at klare det daglige.

41 % arbejdede indenfor industrien, især stenindustrien og her samlede de sig på få, men store »svenske« arbejdspladser og var ikke spredt over mange små. I jordbruget fandtes 31 %, mens 13 % var håndværkere. Af kvinderne opgav 30 % at de have eget erhverv.

Den voldsomme svenske indvandring der havde kendetegnet særligt 1880'erne var i 1901 faldet til ro og de indvandrede var godt på vej til at assimilere sig i det bornholmske samfund. Et par generationer senere er sammensmeltningen komplet og bliver ikke bemærket på anden måde, end at det er utroligt mange bornholmere, der har skånske olde- eller tipoldeforældre.

Det danske sprog er forbedret af Henning Bender

Kilder og litteratur

- Folketælling 1901, Danske Rigsarkivet, www.sa.dk/content/dk/
- Bender, Henning: Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1920, Bornholmske Samlinger 2013
- Bender, Henning: Indvandringen til Bornholm fra de skånske landsdele og Småland 1850-1920, ALE, historisk tidsskrift för Skåne, Halland och Blekinge nr. 3, 2012
- Bornholms råstofindustri - et nationalt industriminde, dec. 2011, <http://www.brk.dk>, søgeord Råstofindustri
- DBJ Historien om Jernbanerne på Bornholm, udgivet af Bornholms museum 2007
- Det bornholmske graniteventyr - sten, mennesker og maskiner omkring Hammerhavn. Rapport udarbejdet af Bornholms museum februar 2011 af Jacob Bjerring Hansen m fl
- Dyhr, Anne: De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860-1921, Bornholmske Samlinger IV 4, 2010
- Larsen, Niels-Holger; Råstofudnyttelse på Bornholm gennem tiderne. I Under Overfladen. De bornholmske råstofindustriers historie, udg. 2007 af Bornholms museum
- Nielsen, Niels: En by vokser til. Rønne 1890-1914, Rønne 1959
www.jernbanen.dk
<http://www.coneliand.dk>
<http://www.kulturarv.dk>
<http://www.bornholmsmuseum.dk/mobi/graniteventyret>
www.roennebyarkiv.com